

УДК 94 (477)+070.13

ЦЕНзуРА Й УКРАЇНська моВА у НАціОНАльній ПОлітИці РОСійської ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Ольга Казакевич

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Україна, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
e-mail: o.kazakevich@gmail.com

Цензура у Російській імперії була інститутом, діяльність якого охоплювала життя усього суспільства та переслідувала єдину мету – зберігати існуючий устрій і цілісність держави, забезпечувати закорінення офіційної ідеології у свідомості кожного підданого та запобігати поширенню «шкідливої» інформації. Враховуючи поліетнічний склад Російської імперії, її географічні простори, кордони з іншими європейськими державами, впровадження цензурної політики вимагало від чиновників цензурного відомства знання численних циркулярів та інструкцій щодо ведення цензурних справ. Специфіка цієї нормативно-правової бази полягала у тому, що цензура працювала не на випередження можливої небезпеки для існуючого державного ладу, а швидше намагалася реагувати на загрози, які вже виникли. Такими загрозами вважалися прояви сепаратизму, поширення інформації, яка, на думку державного керівництва, могла зашкодити суспільній моралі, православній церкві та правлячій династії. Однією з численних загроз цілісності імперії вважалося розширення сфер мововжитку української мови, що з точки зору влади імперії розглядалося як посягання на концепцію «триєдиної російської народності».

Дослідженню цензурної політики у Російській імперії присвячені роботи М. Лемке [7; 8], Н. Патрушевої [14; 15], І. Фута [27] й ін. Аналізом проблеми цензури у стосунку до української мови та наслідками цензурних заборон 1863 і 1876 рр. займалися такі вчені як С. Єфремов [2; 3], Ф. Савченко [19], Н. Полонська-Василенко [17], О. Міллер [11], Й. Ремі [39], В. Савчинський [20; 21], І. Коляда [5; 6], Г. Макар [9; 10], О. Надточій [12] та ін. Водночас, дослідження зазначеної проблеми все ще вимагає внесення певних уточнень стосовно цензурної політики щодо української мови у загальноімперському контексті. Крім того, практично нез'ясованим залишається питання, наскільки самі чиновники російських цензурних відомств поділяли офіційну позицію держави, згідно якої українська мова вважала-

ся одним з наріч «єдиної» російської мови.

Архівні матеріали цензурних установ досліджуваного періоду, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Києві дають можливість дослідити історію й особливості цензурування україномовних рукописів. Це, зокрема, циркулярні розпорядження, журнали реєстрацій і листування цензорів з Головнім управлінням у справах друку (ГУД), які вміщують фонди 293 «Київський цензурний комітет», 294 «Канцелярія Київського окремого цензора», 1680 «Харківський інспектор по справам друку». Серед опублікованих джерел вагомим для дослідження реалізації цензурного законодавства, як ланки національної політики імперії щодо української мови, є збірник документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914)» [25].

Для розкриття специфіки цензурної політики щодо української мови необхідно коротко охарактеризувати структуру цензурного відомства. Вищою цензурною інстанцією у Російській імперії з 1865 року було Головне управління у справах друку при Міністерстві внутрішніх справ. ГУД підпорядковувались цензурні комітети й окремі цензори. Штат цензурних установ у 1865 р. складався з 86 чиновників, 61 із яких були цензорами; у 1905 р. загальне число чиновників складало 141, включаючи 84 цензора [27, с. 128]. В українських губерніях у результаті цензурної реформи 60-х років XIX ст. Київський цензурний комітет (1837-1865) було реорганізовано та запроваджено посади окремих цензорів по внутрішній та іноземній цензурі (1865-1906). Одеський цензурний комітет (1831-1865) було поділено на комітет цензури іноземної (1865-1917) й окремого цензора по внутрішній цензурі (1865-1906). До організованого 23 січня 1870 р. в Одесі Тимчасового «присутствія» по внутрішній політиці увійшли три цензора: старший цензор Одеського комітету цензури іноземної, окремих цензор по внутрішній цен-

зурі та його помічник, який отримав повноваження дозволяти до друку рукописи [15, с. 26]. З 1886 р. нагляд за типографіями та книжковою торгівлею у Києві й Одесі здійснювали інспектори. Окрім того, цензура іноземних газет і журналів функціонувала при Одеській пограничній поштової конторі (1847-1917) та Київській губернській поштової конторі (1897-1917), а у Харкові – Секретна експедиція при Харківській губернській поштової конторі (1878-1917).

За відсутності у місті штатного цензора, цензурою займалися чиновники з губернської адміністрації та поліції, а губернатори повинні були організувати нагляд за приватними періодичними виданнями, типографіями, книжковою торгівлею, бібліотеками [15, с. 5]. Неодноразові прохання харківського губернатора у 70-80 роках XIX ст. щодо заснування у Харкові цензурної установи тривалий час залишалися не задоволеними. У 1898 р. було введено позаштатну посаду харківського окремого цензора по внутрішній цензурі. Наприкінці 1902 р. у Харкові та Катеринославі були призначені чиновники для виконання цензорських обов'язків [14, с. 300], а указом від 8 червня 1903 р. у цих містах, як і ще у 5 провінційних містах імперії, були запроваджені штатні посади окремих цензорів [13, с. 690-691]. Посади Харківського та Катеринославського окремих цензорів по внутрішній цензурі згодом були перейменовані на інспекторів у справах друку (1906-1917).

Подальша реорганізація цензурних установ Російської імперії була пов'язана з революційними подіями 1905 року. У зв'язку з прийняттям «Тимчасових правил про друк» від 26 квітня 1906 р. деякі цензурні відомства були ліквідовані та натомість створено нові: 17 травня 1906 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку (1906-1917), 23 березня 1909 р. Одеський тимчасовий комітет у справах друку (1909-1917).

У роботі з цензуруванням україномовних рукописів цензори керувалися як загальноімперськими документами та циркулярами, що стосувалися, у першу чергу, змістового наповнення праці, так і спеціальними законодавчими документами, які регламентували порядок цензурування та допуску саме україномовних праць.

Якщо у першій половині XIX ст. книги українською мовою вільно друкувалися та продавалися у Москві та Санкт-Петербурзі, то друга половина століття позначилася появою численних заборонних документів щодо появи та

поширення україномовних публікацій. 30 травня 1859 р. Головне управління цензури визначило «заборонити друк абеток, що вміщували в собі застосування польського алфавіту до російської мови, а також встановити правилом, щоб твори на малоросійському наріччі, написані власне для поширення їх між простим народом, друкувалися не інакше, як російськими буквами, і щоб подібні народні книги, надруковані за кордоном польським шрифтом, не допускалися до ввезення в Росію» [28, арк. 5зв.; 25, с. 17].

В умовах загальноімперської лібералізації, пов'язаної з реформуванням соціального устрою на початку 60-х років XIX ст., кількість україномовних видань у різних містах імперії значно збільшилася. Однак поява Валуєвського циркуляру 18 липня 1863 року, який дозволяв друкувати українською мовою лише твори художньої літератури та, водночас, призупиняв можливість видання навчальних праць, літератури духовного змісту та робіт призначених для початкового читання народу, негативно позначилася на розширенні комунікативних можливостей української мови. Емський указ 18 травня 1876 року не лише забороняв, без особливо дозволу, ввезення до імперії будь-яких україномовних видань опублікованих за кордоном, а й забороняв друк оригінальних творів і перекладів українською мовою, за винятком історичних документів і пам'яток, творів художньої літератури за умови дотримання загальноприйнятого російського правопису. Дозвіл на подібні публікації могло надавати лише ГУД. Один із пунктів указу забороняв сценічні вистави та читання українською мовою та публікацію нею текстів до музичних нот.

Розпорядження ГУД від 24 лютого 1881 р. містило заборону публікації «статей, які пропагували думку про вшанування пам'яті Шевченка і говорили про необхідність введення малоросійського наріччя в церковну проповідь, школу, і загалом відноситися з особливою увагою до статей про малоросійське наріччя» [25, с. 182].

Циркуляр від 16 жовтня 1881 р. доповнював положення Емського указу. До дозволених до публікації видань потрапили словники, за умови дотримання загальноросійського правопису, або правопису, який використовувався в Україні не пізніше XVIII ст. Постанова драматичних п'єс, сцен і куплетів українською мовою вимагала щоразу отримання дозволу від генерал-губернатора або губернатора, а публікація текстів до музичних нот українською

мовою потребувала дозволу ГУД. Водночас цілком під заборону потрапила організація українського театру та формування труп для виконання п'єс і сцен винятково українською мовою [25, с. 192-193].

Розпорядження ГУД від 21 грудня 1885 р. пояснювало, що у тих випадках, коли типографія, всупереч вимогам цензури, буде друкувати твори українською мовою написані «кулішівкою», їх видання слід призупинити і надалі не дозволяти такі публікації. Роз'яснення ГУД адресоване київському окремому цензоріві з іноземної цензури від 30 березня 1887 р. стосувалося внесення до каталогу заборонених російськомовних та україномовних книг «злочинного змісту» [25, с. 225-226]. Циркуляр ГУД від 24 грудня 1889 р. забороняв допуск на цензурний перегляд рукописів і книг українською мовою, підготовлених з яким би то не було відхилом від правил російського правопису, та вимагав повернення таких рукописів і книг видавцям для виправлення [25, с. 237]. Це положення й у подальшому підтверджувалося ГУД. Розпорядження від 10 січня 1892 р. ГУД, за підписом його очільника Є. Феоктістова, окрім безумовної заборони перекладів з російської мови українською передбачало з особливою «увагою розглядати всі оригінальні українські твори, піддаючи виняткам і заборонам при цьому не лише усі суперечні загальним цензурним правилам, але й за найменшого приводу по можливості скорочуючи число таких бездарних творів у чисто державних цілях» [25, с. 247]. Серед заборонених перекладів із російської була «Казка про рибалку й рибку» О. Пушкіна (1899) [34, арк. 1] та «Українські переклади з Пушкіна» (1899) [32, арк. 56].

Слід зазначити, що цензурні заборони у Російській імперії не застосовувалися винятково до україномовних видань. Наприклад, у 1850 р. було заборонено видавати книжки фінською мовою, окрім сільськогосподарської та релігійної літератури, циркуляр 1865 р. заборонив видання та поширення будь-яких книг литовською мовою, надрукованих «латино-польським алфавітом». У 1899 р. Міністр внутрішніх справ імперії визнав за необхідне, щоб усі видання польською мовою, окрім розкішних, недоступних по ціні своїй масовому читачу, або праці, які мають суто науковий характер, розглядалися цензурою винятково у Варшавському цензурному комітеті [28, арк. 333; 33, арк. 63].

Інкони цензурні заборони стосувалися навіть використання окремих слів. Наприклад, у

1882 р. у друкованих творах було заборонено уживання слова «Грузія» [4, с. 206]. У березні 1890 р. було заборонено використання готичного шрифту у польських книгах для протестантів [27, с. 112]. Часто причиною заборони рукописів чи публікацій російською, польською, українською, литовською, грузинською й іншими мовами імперії ставала їхня тематика. Так, відомо, що у період з 1880 по 1897 р. не було дозволено 542 періодичних видання російською мовою та 138 національними мовами – вірменською, грузинською, єврейською, латиською, литовською, татарською, українською, естонською [16, с. 29]. Ціла низка цензурних заборон в імперії стосувалася публікацій праць Л. Толстого [23, с. 33-34; 28, арк. 97] тощо.

Представники влади пильно стежили за можливими публічними акціями вшанування пам'яті та відзначення ювілеїв літераторів і публіцистів, діяльність і погляди яких вважалися небезпечними. Небажання надати подібним заходам розголосу в друкованих виданнях спонукало цензурні органи встановлювати нові заборони. Таємний циркуляр від 15 травня 1898 р. застерігав «з особливою обачністю відноситися до усіх представлених статей, які стосуються польського поета Міцкевича та безумовно не дозволяти такі твори до друку, які розраховані на значне поширення серед публіки з метою пропагувати у народі згадану подію літературного життя й надати цій події політичний і національно польський характер...» [28, арк. 89]. У 1900 р. під заборону потрапило висвітлення ювілею літературної діяльності Никифора Михайловського – редактора журналу «Русское богатство» [36, арк. 138, 143]. Зазвичай подібні розпорядження виходили під грифом «Таємно» та «Цілком таємно». Серед українських діячів подібні заборони застосовувалися, у першу чергу, відносно постаті Т. Шевченка.

У стосунку до україномовних праць часто під заборону потрапляли слова «Україна», «український», «рідна мова» й ін. Так, дозвіл на публікацію «Російсько-українського словника» Є.К. Тимченка містив вимогу заміни слова «український» на «малоросійський» (1896) [25, с. 272]. Вірш С. Воробкевича «Рідна мова» був заборонений до друку у збірці «Квітка» (1889). У 1886 р. була заборонена збірка «Українські пісні» І. Сірика [25, с. 221], у 1897 р. – часопис «Україна» [25, с. 343, 683]. Серед тем, які цензура часто не дозволяла до публікації, була козацько-гетьманська тематика. У 1886 р. ГУД заборонило публікацію казки І. Нечуя-

Левицького «Запорожці» [25, с. 222], у 1896 р. «Тарас Бульба. Оповідання про козацьке життя запорожців» А. Куликовського [30, арк. 282], у 1899 р. оповідання М. Комарова «Гетьман Богдан Хмельницький» [32, арк. 31]. Зі «Збірника українських пісень» М. Лисенка цензура у 1886 р. виключила сім пісень, серед яких пісня про козака Нечая, пісні про отамана Гонту та Залізняка, «Зажурилась Україна» [25, с. 223], а у 1896 р. виключила пісню «Про зруйнування Січі». Водночас у 1886 р. була дозволена драма П.О. Куліша «Петро Сагайдачний» [25, с. 222], у 1904 р. «За віру і честь, зразки життя Українських козаків (XVII віку)» у 5 д. В.А. Тертичного (А.Ф. Кащенко) [38, арк. 9].

Причиною заборони публікації могли бути зауваження до неї не лише цензурного, а й інших відомств імперії. Так, праця Жарка «Про шкідливих комах у сільському господарстві» не була дозволена у зв'язку з численними зауваженнями Міністерства Землеробства (1899) [34, арк. 8].

Відсоток заборонених до публікації праць був досить значним. У період з 1895 р. по 1903 р. з 230 рукописів наданих на цензурування видавництвом «Вік» опубліковано було 80 [2, с. 88], у 1900 р. з 45 українських рукописів цензура не дозволила друкувати 22, тобто 49% [1, с. 169]. У 1900 р. Одеський окремих цензор з внутрішньої цензури заборонив рукопис українською мовою Гната Галайди (Хоткевича) «Підліткам на Різдво. Уклав Гнат Галайда» [35, арк. 44]. Серед заборонених цензурою у цей рік творів була «Княжна», «Невольник» Т.Г. Шевченка, «Микола Джеря» І.С. Нечуй-Левицького, «Три бажання» Л.М. Старицької. У 1901 р. було заборонено «Опыт грамматики малороссийского наречия» дворянина М.Г. Тризна-Яцковського [31, арк. 137].

Зазначимо, однак, що писати та публікувати російською мовою наукові праці про «малоросійське наріччя» у Російській імперії було цілком можливим, як це засвідчили, зокрема, роботи К. Михальчука та П. Житецького. Більше того, ці праці отримували належне визнання з боку наукової громадськості й установ. Зокрема, дослідження П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (окремою книгою опубліковано у 1876 р.) та «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке» (окремою книгою опубліковано у 1889 р.) були нагороджені Уварівською премією Російської академії наук (1877, 1890). Попри наявність у назвах терміну «малоросійське наріччя», обидві праці фактично доводили статус української як самостійної та

повноцінної мови.

Аналіз документів цензурних установ імперії засвідчує, що самі представники влади підсвідомо розуміли абсурдність іменування української мови наріччям. Саме тому, у внутрішніх документах цензурного відомства українську інколи ідентифікували саме з мовою. У Валуєвському циркулярі, як і в секретному документі, адресованому Київському цензурному комітетові від 18 липня 1863 р. за підписом Міністра внутрішніх справ П. Валуєва, було використано словосполучення «малоросійська мова». У тексті Емського указу мова вже йшла про «малоросійське наріччя», як і в більшості документів цензурних установ імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Упродовж 1875-80 рр. Головним управлінням у справах друку керував російський історик-сходознавець Василь Григор'єв, який кілька років життя провів в Україні на посаді професора східних мов Одеського Ришельєвського ліцею. У циркулярі ГУД від 10 листопада 1879 р., за підписом В. Григор'єва, адресованому Київському окремому цензору по внутрішній цензурі «Про рецензування пісенників, що видаються для народу» між іншим зазначено, що означені вимоги до таких видань «повинні матися на увазі та відносно пісень і віршів малоросійською мовою, але вміщення останніх до пісенника тягне за собою незалежно від дотримання зауважених умов, надання таких пісенників ще й на перегляд їх Головним управлінням у справах друку» [28, арк. 31зв.]. Принципово важливим є використання у документі, по відношенню до української саме іменника «мова», а не «наріччя» головним цензором імперії у період посиленого цензурного контролю. В офіційних документах цензурних установ нечасто можна зустріти подібне, однак такий випадок не був єдиним винятком. Словосполучення «малоросійська мова» використовувалося у документах ГУД адресованих київському окремому цензору по іноземній цензурі у 1881-1884 рр. [29], у листуванні харківського окремого цензора та ГУД у 1903-1904 рр. [37; 38], у списках заборонених до друку праць [35] та інших внутрішніх документах цензурного відомства другої половини XIX – початку XX ст.

У тексті розпорядження, за підписом керівника Головного управління у справах друку Євгенія Феоктистова, від 10 січня 1892 р. «Про заборону перекладів з російської на малоросійську мову та суворе й уважне ставлення до цензурування і пропуску до друку творів на малоросійському наріччі» зустрічаємо наступ-

не: «...незалежно від безумовної заборони перекладів з російської на малоросійську мову...» [28, арк. 303; 25, с. 247-248]. Отже, існування української мови у свідомості окремих цензорів було очевидним всупереч офіційній ідеології імперії. Це, однак, зовсім не означало, що цензори не поділяли уявлення про літературний розвиток української мови як загрозу російській державі.

У своїх спогадах Є. Феоктистов, який очолював ГУД більше 13 років, писав: «Судити про те, що відбувалося у Південно-Західному краї, я міг лише частково, базуючись на тих справах, які зосереджувалися у Головному управлінні друку. У паперах, які збереглися у мене, знаходяться листи київського цензора В.Л. Рафальського, одного із самих розумних і шляхетних діячів, – листи, які проливають досить яскраве світло на шкідливу діяльність поляків, жидів, українофілів – усієї саранчі, для боротьби з якою потрібні були енергійні зусилля, а уряд задовольнявся лише деякими напівзаходами» [26, с. 268].

Василь Лукич Рафальський – київський окремий цензор з 1881 р. по 1887 р. у своїй роботі керувався тим кредом, що «цензор повинен завзято охороняти релігію, державні наші основи й моральні правила. [...] У сфері місцевих інтересів пам'ятати, що цей край – колиска нашої держави – повинен залишатися російським, а тому він зобов'язаний усувати усякі протилежні та ворожі устремління і тенденції, від кого б вони не виходили: слід усувати усякі спроби пропагувати політичне відокремлення і відчуження» [26, с. 422].

Одним із напрямків практичного втілення у професійній діяльності визначених переконань було цензурування В. Рафальським україномовних рукописів. Спогади про свій досвід спілкування з цензором Василем Рафальським залишив В. Самійленко. Його збірка «З поезій В. Самійленка» була заборонена столичною цензурою. Ознайомитися з рецензією В. Рафальського, яка власне і вмотивувала подальшу заборону, В. Самійленко зміг заплативши 3 руб. секретарю цензора – Самойленку. В. Рафальський звинуватив В. Самійленка у «прагненні до створення штучних слів і зворотів або до видозміни вже існуючих у російській мові», й констатував, що він виявляє більше сміливості, ніж таланту» [24, с. 306]. У рядку вірша «Та не дають нам наше поле», В. Рафальський додав: «Это поле Украина?». «У вірші «Горе піїти» біля слова «лоєву вгорнули свічку?» цензор збоку додав: «А для стеариновой еще слова не выковали?» й ін. [24, с. 306].

Після смерті В. Рафальського В. Самійленко присвятив йому сатиричний вірш «Пісня про віщого Василя», в якому автор натякає на корумпованість цензурного відомства та хабарі, які цензор В. Рафальський отримував від редакцій періодичних видань [22, с. 103-106]. Як зазначає І. Коляда, «форми корупції були найрізноманітніші: від одноразових чи регулярних грошових сум у конвертах (так, цензор «Київського телеграфу» І.А. Пузиревський (1872-1875) отримував від редакції щомісяця по 50 руб.), до різних прихованих форм, таких, як, наприклад, картярський виграш» [5, с. 123]. У спогадах діячів українського національного руху можна знайти згадки про те, як, наприклад, М. Старицький «взовив до пана київського цензора солодкі торти, щоб викликати його солодкий настрій і, користуючись ним, здобути ласкавий дозвіл на ту або другу українську книжку» [18, с. 149].

Корумпованість чиновників цензурного відомства пояснювалася можливостями досить довільно тлумачити положення багатьох нормативних документів. Саме тому особиста позиція цензора мала якщо не більш вагомий, то принаймні співставний з діючими заборонними циркулярами вплив на кількість дозволених видань українською мовою. С. Єфремов зауважував, що після 1876 року у прийнятті рішень щодо україномовних книг запанував хаос, який визначали особисті погляди, смаки та переконання чинів цензурного відомства [2, с. 82].

Аналіз документів цензурного відомства засвідчує, що деякі праці підготовлені українською мовою дозволяли друкувати як виняток всупереч чинним обмеженням. У 1895 р. нове видання «Байок Глібова» було дозволене завдяки особливому клопотанню, хоча й з виключенням 19 байок [2, с. 85]. Також мав місце такий підхід цензорів, коли певна праця, яка раніше була дозволена цензурним відомством, повторно зазнавала рецензування, за результатами якого заборонялася або отримувала дозвіл до друку у неповному обсязі. Публікація могла бути дозволена на сторінках «Киевской старины», але водночас зауважувалося, що її неможна друкувати окремим відбитком, чи встановлювався дозвіл на обмежену кількість примірників (не більше 100 чи 150).

У документах внутрішнього використання цензурного відомства упродовж другої половини XIX – початку XX ст. застосовувалося у відношенні до української мови визначення не лише «малоросійське наріччя», а й «малоросійська мова», що засвідчило розуміння факту її

існування в імперії на рівні вищого цензурного чиновництва імперії. Цензурне законодавство Російської імперії 60-х років XIX – початку XX ст. перешкоджало поширенню української мови в освітньому, науковому та адміністративному житті, однак не змогло зупинити процес її літературного розвитку та стандартизації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дей О.І. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня // Книга і друкарство на Україні / За ред. М.П. Попова. Київ: Наукова думка, 1964. С. 128-205.

2. Ефремов С. Вне закона (К истории цензуры в России) // Русское богатство. 1905. № 1. С. 64-104.

3. Ефремов С. В тісних рямцях Українська книга в 1798-1916 рр. Київ, 1926. 30 с.

4. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. XII+360 с., 11 карт.

5. Коляда І.А. Повсякденне життя чиновників цензурного відомства Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичні записки: Зб. наук. праць. Вип. 35. 2012. С. 117-127.

6. Коляда І.А. Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М. Коцюбинського з органами цензури) // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 58-72.

7. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. Санкт-Петербург: Типография СПб. Т-ва Печ. и Изд. дела «Труд», 1904. 427 с.

8. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. Санкт-Петербург: Типография «Герольд», 1904. VIII, 512 с., IX.

9. Макар Г. Цензурні переслідування української мови в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 19. Ужгород: [Говерла], 2014. С. 46-52.

10. Макар Г. Шевченкове слово під цензурою в кінці XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2014. С. 333-340.

11. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.

12. Надточій О. Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861-1916 рр.). Черкаси: Брама, 2006. 220 с.

13. Об учреждении должностей Цензоров в городах Владивосток, Екатеринославле, Нижнем-Новгороде, Ростове-на-Дону, Саратове, Томске и Харькове // Полное собрание законов Российской империи. Т. 23 (1903). Ч. 1. Санкт-Петербург, 1905. С. 690-691. № 23110.

14. Патрушева Н.Г. Организация новых цензурных учреждений во Владивостоке, Екатеринославле, Нижнем Новгороде, Ростове-на-Дону, Саратове, Томске и Харькове в начале XX века // Цензура в России: история и современность. Санкт-Петербург, 2006. Вып. 3. С. 296-317.

15. Патрушева Н.Г. Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX – начало XX века). Санкт-Петербург: Северная звезда, 2011. 267 с.

16. Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865-1905 гг. Система административных взысканий / Сост. и автор вступ. ст. Н.Г. Патрушева. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. 412 с.

17. Полонська-Василенко Н. Цензурові утиски на Україні (До історії російської цензури на Україні на початку XX в.) // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. Ч. 7. Париж, 1952. С. 511-515.

18. Русова С. Спомини про перший театральний гурток у Києві // Микола Лисенко у спогадах сучасників. Київ: «Музична Україна», 2003. Т. 1. С. 149-152.

19. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. 415 с.

20. Савчинський В.Е. Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (друга половина XIX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2011. 20 с.

21. Савчинський В. Цензурна політика російського самодержавства й українське книговидання // Український історичний збірник. Вип. 12. 2009. С. 107-113.

22. Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. Київ: Наукова думка, 1990. 608 с.

23. Соколов Н.М. Докладная записка цензора С.-Петербургского Цензурного комитета ст. сов. Н. Соколова о циркулярных распоряжениях по Главному управлению по делам печати с 1-го сентября 1865 по 1 января 1900 года. Санкт-Петербург, 1900. 96 с.

24. Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка // За сто літ. Кн. 3. 1928. С. 295-314.

25. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914). Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. Боряк; вступ. ст. В. Шандра; П. Гриценко. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. LXII; 810 с.

26. Феоктистов Е.М. За кулисами политики и литературы (1848-1896). Воспоминания. Москва: Новости, 1991. 464 с.

27. Фут И.П. Циркуляры цензурного ведомства 1865-1905 гг. / Перевод с английского М.П. Дублянкой // Цензура в России: история и современность. Сборник науч. трудов. Вып. 3. Санкт-Петербург, 2006. С. 106-132.

28. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф.294. Оп.1. Спр.4-А. 452 арк.

29. ЦДІАУК. Ф.294. Оп.1. Спр.148. 84 арк.

30. ЦДІАУК. Ф.294. Оп.1. Спр.268. 313 арк.

31. ЦДІАУК. Ф.294. Оп.1. Спр.355. 255 арк.

32. ЦДІАУК. Ф.1680. Оп.1. Спр.34. 109 арк.

33. ЦДІАУК. Ф.1680. Оп.1. Спр.35. 153 арк.

34. ЦДІАУК. Ф.1680. Оп.1. Спр.38. 9 арк.

35. ЦДІАУК. Ф.1680. Оп.1. Спр.44. 89 арк.

36. ЦДІАУК. Ф.1680. Оп.1. Спр.45. 165 арк.

37. ЦДІАУК. Ф.1680. Оп.1. Спр.77. 25 арк.

38. ЦДІАУК. Ф.1680. Оп.1. Спр.92. 25 арк.

39. Remy J. The Ukrainian Alphabet as a Political Question in the Russian Empire before 1876 // Ab Imperio. 2005. № 2. P. 167-190.

Казакевич Ольга *Цензура й українська мова у національній політиці Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)*

У статті проаналізовано цензурні законодавчі документи 1859, 1863, 1876, 1881, 1885 і 1889 років Російської імперії, які регламентували порядок цензурування україномовних рукописів, їх допущення та поширення в імперії й особливості їхньої практичної реалізації. Особливу увагу звернено на погляди чиновників цензурного відомства щодо української мови, які всупереч офіційній державній ідеології усвідомлювали, що українська мова – це не просто «малоросійське наріччя», а мова.

Ключові слова: цензура, українська мова, Російська імперія, національна політика, Головне управління у справах друку

Казакевич Ольга *Цензура и украинский язык в национальной политике Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.)*

В статье проанализированы цензурные законодательные документы Российской империи 1859, 1863, 1876, 1881, 1885 и 1889 годов, которые регламентировали порядок цензурирования украиноязычных рукописей, их допуск и распространение в империи, а также особенности их практической реализации. Особое внимание уделено взглядам чинов-

ников цензурного ведомства на статус украинского языка. Отмечено, что вопреки официальной государственной идеологии, многие чиновники осознавали, что украинский является не «малороссийским наречием», а отдельным языком.

Ключевые слова: цензура, украинский язык, Российская империя, национальная политика, Главное управление по делам печати

Kazakevych Olga *Censorship and the Ukrainian language in the national policy of the Russian empire (late 19th – early 20th cc.)*

The Russian imperial authorities considered the widespread of Ukrainian as a threat to the official ideological concept of «triune Russian people» consisting of Russians, Belarusians and «Little Russians» (Ukrainians). This caused the adoption of several laws, which limited the publishing activity in Ukrainian. The article touches upon censorial regulations of 1859, 1863, 1876, 1881, 1885 and 1889, which dealt with writings in the Ukrainian language. It is stated that despite the existing official restrictions, censors abided the rules not so strictly in their routine work. Corruption was one of the main reasons why censors sometimes permitted to publish writings in Ukrainian even against regulations. At the same time there were no restrictions to publish research papers and books devoted to the Ukrainian language if they were written in Russian. Brilliant linguistic researches by Pavlo Zhytetskyi and Kostyantyn Mykhalchuk, which were published in the late 19th century, proved Ukrainian to be a separate language but not just a dialect of Russian. Special attention is payed to the question how the Russian civil servants of the late 19th century treated Ukrainian in their paperwork. While the official ideology considered Ukrainian as a «Little Russian dialect», the internal censorial documents not infrequently referred to it as a «language». The author comes to conclusion that the Russian imperial censorship indeed made serious difficulties for the widespread of Ukrainian in education, press and public administration. But in general it was unable to prevent the development and standartization of the Ukrainian language itself.

Keywords: censorship, Ukrainian language, Russian Empire, national policy, Directorate General of Press

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 19.11.2017 р.